

Három az ukrán igazság?

Mikola Rjabcsuk: *A két Ukrajna*. Budapest, Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2015. 288.

Mikola Rjabcsuk *A Két Ukrajna* című műve az Örökség Kultúrpolitikai Intézet által jegyzett *Nyugat-Eurázsia Idő* társadalomtudományi könyvsorozat második köteteként jelent meg 2015 őszén. A könyvsorozat esetében Nyugat-Eurázsia alatt azt a Közép-Európa és Oroszország között húzódó területet kell értenünk, amely kettős függésben él a „civilizáció tanítómestereként fellépő nyugati világ”, valamint a „szellemi tekintély nélküli Moszkva” mint erőközpont között. Ebbe a koordinátarendszerbe tökéletesen illeszkedik Ukrajna, illetve az ukrán nemzet, melynek évszázadokra visszavezethető – kelet és nyugat közti – megosztottságának okait, illetve az abból fakadó jelenségeket és hatásokat mutatja be Mikola Rjabcsuk esszégyűjteménye.

A szerző a posztszovjet ukrán írónemzedék vezető alakja, az Ukrán Nemzeti Tudományos Akadémia Politikai és Nemzetiségi Tanulmányok intézetének kutatója, az Ukrán PEN Club tiszteletbeli elnöke. 1997-ben egyik alapítója és szerkesztője volt Ukrajna vezető értelmiségi folyóiratának, a *Kritikának*. A 2000-es évektől kezdve egyre inkább az akadémiai munkásságára koncentrált. Oktatott és kutatott számos európai és amerikai egyetemen, többek között a Harvard Egyetem Ukrajna-kutató Intézetének is tagja. Az Egyesült Államokban eltöltött idő alatt ismerkedett meg, majd vált szakértőjévé a posztkolonialista módszertannak, amelynek eszköztárát szinte a kötetben található összes esszéjében felhasználta, nem véletlen, hogy a posztkolonialista szemlélet közép-kelet-európai elterjesztésében elévülhetetlen érdemei vannak a szerzőnek.

A könyvben Rjabcsuk tizennyolc esszéjét olvashatjuk, melyek középpontjában – általában egy-egy fontos ukrán belpolitikai eseményhez kapcsolódóan – a posztszovjet ukrán államépítés, a nemzeti identitás, és az ukrán európai integráció múltja, jelene és jövője áll. Az írások nem lettek fejezetekre osztva, de felfedezhetők a szerkesztők által követett rendszerezési szempontok. Egyrésztől körvonalazódik az esszék egy laza tematikus felépítése, másrésztől pedig az írások eredeti megjelenési időpontját tekintve 2002-től kezdődően egy kissé csapongóan, de fokozatosan a jelen felé haladó kronológiai sorrendben találhatóak az értekezések egészen 2014-ig. Az évszámokra csupán a szövegkörnyezetből lehet következtetni, mivel az egyes szövegeknél nem tüntették fel az eredeti megjelenés helyét és idejét. Úgy vélem szerencsésebb lett volna fejezetekkel jelölni a tematikai felosztást, illetve feltüntetni a művek eredeti megjelenésének időpontját, ezzel is segítve az olvasó tájékozódását.

Az esszék három nagyobb csoportra oszthatók. A kétarcú Ukrajnáról és a lentebb részletezett megosztottságból is fakadó gyenge ukrán identitásról szóló írások az esszék majd felét teszik ki. Ahogy fentebb említettem, Rjabcsuk – néhány korábbi írásától eltekintve – minden elemzésében fellelhetőek posztkoloniális vonások, azonban a kötet közepén kifejezetten olyan tanulmányok kaptak helyet, amelyek magával a posztkoloniális módszertannal és annak a posztszovjet térségben, illetve Ukrajnában való alkalmazhatóságával foglalkoznak. Végül a kötet utolsó öt esszéjét nevezhetjük „poszteuromajdani” írásoknak, hiszen kivétel nélkül a 2013–2014-es ukrán forradalom kapcsán születtek. Az írások keletkezési körülményeinek tükrében mondhatjuk, jelen időben reflektálnak az eseményekre, és mérlegelik, mit hozhat a jövő Ukrajna számára.

A könyv címét is adó első esszéből (*A két Ukrajna*) ismerhetjük meg, tulajdonképpen miből is áll az ún. két Ukrajna-jelenség. Habár minden posztkommunista országra jellemző lehet a kettőség és a társadalmi megosztottság, Ukrajna nyugati és keleti részei között olyan kulturális, nyelvi és politikai különbségek vannak egyszerre jelen, hogy az ország 1991-es függetlenné válása óta rendszerint felmerül a nemzet kettészakadásának víziója. Leegyszerűsítve, de a különbségek értelmében, amíg a nyugat-ukránok európai polgári értékeket képviselnek, ukránul beszélnek, vallásosak és elkötelezettek az ország európai integrációja mellett, addig a kelet-ukránok más nyelven beszélnek (főként oroszul), nagyrészt ateisták és nyugatellenesek, valamint erős nosztalgiával tekintenek a szovjetrendszerre.

Az eltéréseknek több száz évre visszavezethető múltja van, a határvonal pedig a két terület között közel sem húzható meg olyan könnyen, mint azt Samuel Huntington nyomán sokan gondolják. A Huntington-séma szerint a katolikus Nyugat-Ukrajna és az ortodox Kelet-Ukrajna között húzódik a civilizációs határvonal. Rjabcsuk elveti a Huntington-modellt, a harmadik esszében (*Ambivalens határvidék*) ki is fejté annak részletes kritikáját. Huntington tézisének egyik alapvetése, hogy a vallási meggyőződés a politikára is döntő befolyással bír, de azt nem vette figyelembe, hogy az ukrán ortodox hagyomány alapvetően különbözik az oroszától. Előbbi nem kapott privilégiumokat a történelem során a területen létező különböző államalakulatoktól (I. és II. Lengyel Köztársaság, Habsburg Birodalom), valamint az orosz ortodoxiától elszakadva egyfajta ellenzéki pozíciót képviselt, utóbbi ezzel szemben az orosz államnak behódolva hirdette a „*politikai messianizmust és pánszláv imperializmust*”. (40.) A civilizációs szakadék nem a vallási törésvonal mentén alakult ki, hanem a Lengyel Nemesi Köztársaság és a Hetmanság legtávolabbi délkeleti határvidékén, ahol a Vad Szytjappék kezdődtek. Az I. Lengyel Köztársaság olyan intézményes kulturális hagyományokat honosított meg a nyugat- és közép-ukrajnai területeken, „*mint a jogállamiság, a helyi önkormányzatok, európai oktatási rendszer, az igazságszolgáltatás, a magdeburgi jog, az uralkodók és alattvalók közötti szerződéses viszony, a köztársasági rendszer egyes elemei*”. (40.) A kelet-ukrajnai volt sztyeppeti területeken ezeknek a civilizációs mintáknak a teljes hiánya eredményezte azt, hogy az orosz cári imperializmus, majd a szovjetizmus problémamentesen honosíthatta meg despotikus politikai hagyományát, miközben a középső területeken másfél évszázados oroszosítás, tíz évnnyi vörösterror és a holodomor eredményeképpen törtek csak meg a régi tradíciók. Galíciában pedig, ha torzult és gyengült is, de fennmaradt az oroszosítással szemben az alternatív hagyomány. Rjabcsuk ezt a hármas felosztást

tartja helyesnek, és a két Ukrajnán túl harmadik Ukrajnának nevezi azokat a főként közép-ukrán régiókat, melyek lakóira a bizonytalanság és a passzivitás jellemző: „kétarcú tudattal” rendelkeznek, alapvető kérdésekben akár egymásnak teljesen ellentmondó megoldásokat is el tudnak képzelni. Például a nemzeti függetlenség megtartását egy újjáalakult Szovjetunió belül, vagy éppen a szocializmus és a kapitalizmus politikai irányzatát is egyszerre támogatnák, ha az szavatolja a béke fenntartását. Ezt a jelenséget a szociológusok társadalmi ambivalenciának hívják, mely leggyakrabban átmeneti időszakokban szokott kialakulni két eltérő politikai kultúra vagy társadalmi modell törésvonalai mentén. A kétarcú tudat rövidtávon feloldja az egyén belső ellentéteit, hosszútávon azonban ellehetetleníti egy erős identitás kialakulását. Rjabcsuk úgy véli, hogy a posztszovjet ukrán politikai elit ahelyett, hogy megpróbált volna felülemelkedni a megosztottságon, opportunista módon kihasználta azt, sőt, mesterségesen erősítette a – politikai manipuláció és propaganda által leginkább befolyásolható – harmadik Ukrajna és a „libegő identitásúak” táborát. A bizonytalanság és az anómia fenntartásában a posztkommunista elit egyik leghatékonyabb fegyvere az emlékezetpolitika volt (*Emlékezetkultúra és felejtéspolitiká*). A frissen elnyert függetlenség birtokában az ukrán nemzeti oldal és a posztszovjet némenklatúra is eszközt látott az identitáspolitikában a másik ellenében, ezért a spanyolországi példához hasonló felejtéspolitikai alternatívája fel sem merült.¹ Ráadásul Ukrajna újdonsült függetlenségének kezdetén mindkét oldal – támogatói táborát és diskurzusának eszköztárát tekintve – szinte egyformának tűnt. Ebből kifolyólag kényszerű kompromisszum született az ukrán nemzetiek és a posztszovjet elit között, ezáltal az emlékezetpolitika ugyanolyan kettőssé vált, mint az ország bel- és külpolitikája. Annak érdekében, hogy a posztszovjet elit megtartsa dominanciáját az ország intézményi rendszerében, és nemzetközileg is legitimálja a hatalmát, formálisan átengedte a nemzeti demokrata oldal számára az emlékezetpolitika szimbólumainak és diskurzusának alakítását. A gyakorlatban azonban bizonyos általa meghatározott keretek között tartotta azt. Sarkítva ugyan, de a kettősséget jól szemlélteti a szerző: „*egyik csoporttal megemlékeznek [ti. a posztszovjet elit] a nagy éhínség áldozatiról, a másikkal ugyanezen éhínség okozóit ünneplik a Komszomol alapításának 80. évfordulójának alkalmából*”. (190–191.)

Rjabcsuk szerint a kettősséget csak úgy lehet áthidalni, ha az ukrán társadalom gyökeresen leszámol a szovjet és az abból fakadó totalitárius és kolonialista múlttal. Úgy tartja, ez a kulcsa egy erős ukrán identitáson és nyugatias értékeken alapuló Ukrajna létrehozásának. Szemében nem kérdés, hogy a két Ukrajna közül csak az ukrán nemzeti demokratikus oldal Ukrajnája lehet az igazi. Szerinte egy erős ukrán nacionalista identitás tud annyira inkluzív lenni, hogy befogadjon a „lemaradt” keleti régiókat. Kérdés azonban, hogy kelet-ukrajnai szempontból mennyire „nemzeti”, illetve „demokratikus” ez a koncepció.²

A totalitárius örökségek tudatosításában és a velük való szembenézésben kap nagy szerepet Rjabcsuknál a posztkolonialista kritika. A posztkolonializmus és a posztkommunizmus kutatói sok ideig kölcsönösen figyelmen kívül hagyták egymás módszereit és eredményeit (*Kolonializmus másképp*). A posztkolonialisták egy

¹ ZHURZHENKO, 2014. 250.

² Rjabcsuk két Ukrajnájának részletes kritikájára lásd: ZHURZHENKO, 2002.

része szerint túl nagy különbség van a harmadik világbeli posztkoloniális országok és a második világbeli posztszovjet nemzetek között ahhoz, hogy hatékony összehasonlítást lehessen végezni, de akár az is közrejátszhat az együttműködés elmaradásában, hogy „monopolizálni szeretnék maguknak a gyarmati elnyomás szenvedéseit”. (87.) A másik oldalnak is megvoltak a maga indokai, melyek a kölcsönös elhallgatáshoz vezettek. Kelet-Európa nemzetei számára sokkal inkább célravezető a szovjet megszállás hangsúlyozása, így az alapvető történeti fejlődési út, az európai integráció kisiklását egy tőlük független külső erő beavatkozásával tudják magyarázni, míg a gyarmati státusz hangsúlyozása degradálóan hathat természetesnek hitt európai státuszukra. Ráadásul a posztkommunista kutatók körében domináns a tranzitológiai vonal, amely a változások hajtómotorjának a demokratizálódást és az intézmények kiépülését tartja, a kulturális és antropológiai szempontok elhanyagolása mellett. Utóbbiak ellenben a posztkoloniális elméletek kiindulópontjai.

Rjabcsuk azon kutatók táborába tartozik, akik szerint a különbségeken túlmutatnak a hasonlóságok, és számos posztkommunista folyamatra lehet használni a posztkolonialista tanulmányok elméleti koncepcióit és eszközeit. Az egyik ilyen izgalmas terület az ukrán nyelv mint a szovjet belső gyarmatosításból hiányzó rasszista elem pótléka (*Az ukrán Péntek és az orosz Robinson*). Kétségtelen tény, hogy a szovjetrendszer törvényellenesen diszkriminált számos – többek között etnikai – csoportot, egyénileg azonban a szovjet állampolgárt nem hátráltatta etnikai hovatartozása a mobilizációban, legalábbis biztosan nem annyira, mint Afrika színes bőrű lakóit a borszínűk a harmadik világbeli gyarmatokon. Az előrejutáshoz azonban a szovjet első világ nyelvét, az oroszot kellett beszélni. Nem arról van szó, hogy a Szovjetunióban tiltott lett volna az ukrán nyelv használata, de az a harmadik világbeli elmaradottság, az ukrán kolhozrabszolgaság nyelvének számított. Az elmaradott vidéken annyit használhatták egymás között, amennyit akarták, de a műveltséggel vagy a társadalmi előmenetellel összeegyeztethetetlen volt, tüntetőlegesen használata pedig azonnal megmutatta, hogy a beszélő az ideológiai barikád mely oldalán áll. Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság városaiban szinte kizárólagosan oroszul beszéltek, hiszen a kolonizációs folyamatokhoz hasonlóan az ukránok jelentős része fokozatosan elfogadta a gyarmatosítók által rájuk erőltetett negatív énképet, és önmagát gyarmatosítva levette „fekete bőrét”: inkább az oroszot használta anyanyelve helyett.

Rjabcsuk kiváló érzékkel tapintotta ki az ukrán társadalom értékbeli preferenciáinak mozgását, és a 2004–2005-ös narancsos „befejezetlen” forradalom után kissé pesszimistán, de keveset tévedve, előre megjósolta az euromajdani eseményeket: „az előttünk álló tíz-húsz évben az ukrán társadalom feltehetően végérvényesen felnő ahhoz, hogy határozottan átértékkelje a totalitárius és koloniális örökséget”. (195.) A kötet utolsó esszéiben Rjabcsuk még nem tudhatta, pontosan hová vezet a 2014-es ukrán forradalom, de alapvetően optimista hangot ütött meg. Az euromajdani eseményeket tekinti az ukránok harmadik próbálkozásának – az 1991-es függetlenné válás, majd a 2005-ös narancsos forradalom után – az eszményi cél, az Euráziából Európába való átjutás megvalósítására. Úgy véli immáron Ukrajna nyugatra tolódása több okból is elkerülhetetlen. Egyrészt az ország modernizálása elképzelhetetlen az elmaradott és korrupt orosz politikai-gazdasági téren belül, viszont annál inkább megvalósítható az Európai Unió keretei között. A demográfiai tényezők is a nyugati integrációnak

kedveznek, hiszen egyértelmű korreláció mutatható ki az életkor és a nyugatos orientáció között: „minél fiatalabb valaki, annál nyugatosabb”. (235.)

Hat évvel az ukrán válság kezdete után látható, hogy Rjabcsuk optimizmusa nem volt alaptalan. Az elmúlt 6 évben több reformot hajtottak végre Ukrajnában, mint az 1991–2014 közötti időszakban összesen.³ Minderre azért is volt lehetőség, mert az orosz agresszióknak sikerült elérnie azt, amit egyik ukrán politikai vezetésnek sem 2014-ig: területi és politikai alapú inkluzív ukrán identitást. Az ukrán válság drámai helyzetében addig sosem látott körülmények között vált határozottá a harmadik Ukrajna bizonytalan identitása és állt ki az ukrán integritás mellett, továbbá a kelet-ukrán területek döntő többsége is az egységes Ukrajna mellett tette le voksát. A területi integritás furcsán hangozhat a Krím-félsziget annektálása és a donbaszi háború fényében, de a kelet-ukránoknak is csak 24 %-a fogadja el a krími annexiót, a donbaszi régió pedig az ukránok mentális térképének azon területévé vált, ahol az ukrán függetlenség sorsa és jövője dől el, következésképpen semmiképpen sem lehet más ország területe.⁴

A háború következtében kikristályosodott az is, hogy az ukrán megosztottság elsősorban nem kulturális, nyelvi vagy etnikai, hanem ideológiai és politikai értékek mentén tagolt. A külső katonai fenyegetettség végül nem az etnikai alapú nacionalizmust erősítette döntően, hanem az állampolgárit, és a keleti területeken élő orosz nyelvű ukránság, valamint az ukrán-orosz etnikum többsége is a reformok, a jogállamiság és a liberális demokrácia mellett állt ki. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy megvalósult volna a két eltérő kulturális hagyományokkal rendelkező csoport békés együttélése Ukrajnán belül, de rendkívüli mértékben felerősödtek olyan közös kapcsolódási pontok – mint a béke iránti igény és a korrupció elítélése –, melyek segíthetnek áthidalni az évszázados különbségeket. (151–152.)

Az Európai Unió 2004-es bővítésével Ukrajna formálisan is határos lett a Nyugattal. Hiába lett azonban közös a határ, ugyanúgy megmaradt a frissen bevett országok és a Nyugat részéről is Ukrajna orientalizálása, „egyfajta arrogancia, paternalizmus és diszkurzív elidegenítés formájában”.⁵ Rjabcsuk esszéit olvasva megismerhetjük és megérthetjük keleti szomszédunk küzdelmeit és kihívásait, valamint találkozhatunk egy olyan szemléletmóddal, mely segítséget nyújthat az orientalista kód elosztatásához.

Kiss Zsombor

³ JARÁBIK–DE WAAL, 2018.

⁴ ZHURZHENKO, 2016.

⁵ Uo., 55.

Felhasznált irodalom és rövidítések

JARÁBIK-DE WAAL

- 2018 JARÁBIK, Balázs – DE WAAL, Thomas: Ukraine Reform Monitor: 2018 March. *Carnegie*, (2018). (<https://carnegieendowment.org/2018/03/27/ukraine-reform-monitor-march-2018-pub-75909> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)

RIABCHUK

- 2015 RIABCHUK, Mykola: 'Two Ukrainies' Reconsidered: The End of Ukraine Ambivalence? *Studies in Ethnicity and Nationalism*, 15. (2015) 1. sz. 138–156.

ZHURZHENKO

- 2002 ZHURZHENKO, Tatiana: The Myth of Two Ukrainies. A Commentary on Mykola Riabchuk's „Ukraine: One State, two Countries?” *Eurozine*, (2002). (<https://www.eurozine.com/the-myth-of-two-ukraines/> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)
- 2014 ZHURZHENKO, Tatiana: A Divided Nation? Reconsidering the Role of Identity Politics in the Ukraine Crisis. *Die Friedens-Warte*, 89. (2014) 1–2. sz. 249–267.
- 2016 ZHURZHENKO, Tatiana: From Borderlands to Bloodlands. *Eurozine*, (2016). (<https://www.eurozine.com/from-borderlands-to-bloodlands/> – Utolsó letöltés: 2020. június 30.)